

FOLKLORE U LSIEN MALTI

Tar A. CREMONA

(*Jorbot ma' "Leħen il-Malti" għadd 158-160, faċċ. 45*)

Qawl ieħor iċċi jaqbel ma' l-Isqalli, mat-Taħjan u mal-Għarbi u saħansitra ma' l-Ingliz, huwa dan :

Hmura ta' fil-ghaxija

Lesti l-bhejjem għal-tagħbija (jew għat-tiġrija)

Hmura ta' fil-ghodu

Halli l-bhejjem joqogħdu.

Dan hu l-qawl li hu l-aktar fl-ħalq l-hun, fil-waqt li fil-Vassalji nsibu wkoll dan l-ieħor :

Hmura ta' fil-ghaxija ġib żwiejmlék għat-tiġrija;

Il-hmura ta' fil-ghodu, ġib żwiejmlék minn ġor-robu.

Ma' dawn inqabblu fl-Isqalli :

Russura di sira

Buon tempu tira.

Russura di mattina

Male tempu tira.

Fit-Taħjan : *Aria rossa da sera*

Buon tempo mena.

Kif ukoll dan : *Quando il sole va giù raggioso*

Il giorno di poi non è piovoso.

Bhal dawn l-Ingliz għandu xi tlieta jew erba'. Fosthom insemmu wieħed li jgħid :

Red sky in the morning is the shepherd's (or sailor's) warning;

Red sky at the night is the shepherd's (or sailor's) delight.

T'-Għarbi jgħid :

Ada aħmarat ma' el' axixa

Arbot ħmirak elimxiya,

Wada aħmarat ma' elsbiż-

Atlaq (jew halli) ħmarrak yastrāħ.

Aħna ngħidu : *Il-qattus jaħsel wiċċu lejn fejn ikun sejjjer jew ġej ir-riħ jew ġej il-maltemp jew mill-poppa jew mill-pruwa, meta jaġħtas il-qattus.* Hekk ukoll jaħsbu fi Sqallijsa kif ukoll fl-Inghilterra : *Meta l-qattus jaħsel wiċċu hu aħbar ta' xita.*

Fuq April li jgħib xaba' ta' hobż aħna ngħidu : *April, il-hobż wasal fil-mendil, fil-waqt li l-Inglizi jgħidu wkoll : A cold April the barn will fill.*

F'Malta jaħsbu li meta l-ħamiem igorr fil-barumbara jew is-serduk ġibda jidden bil-qawwi jkun ġej il-maltemp. Hekk ukoll fil-qawl Ingliz li jgħid:

When the peacock loudly calls

Soon will have both rain and squalls.

Naghħaq d'n it-taħdita billi nsemmi xi waħdiet mill-qwiel maltin u għarbin iż-ixxiebhu, barra minn xi waħda għarbija li lhaqt semnejt qabel.

Għal musmar tilef in-naghħla, qawl mali li jaqbel ma' ta-

Għarbi li jgħid : *Men-xan mesmar nodayyegħ na'la*. (Vassalli, Motti, Aforismi, eċċ. p. 10).

Dak li jaqa' u jqum, ma tinsihħlux waqqha, li għandu mill-qawl għarbi : *Hyar el-ġenuri man yaqa'*, wa yaqum. (Vassalli, Motti, Aforismi, eċċ. p. 21).

Hares tajjeb il-darek u la thallelx til-ġarek jaqbel ħafna mal-
Għarbi li jgħid : Sakkar babek wa la toħtem ġarek.

Jibżà minn dellu li jaqbel fis-sens mal-Ġħarbi li jgħid :
Yaħraf man ħyalu. (Vassalli, Motti, Aforismi, eċċ. p. 45).

Li l-kliem kien ġawhar, kieku s-skiet ahjar minnu. Hekk ukoll fil-Ġħarbi : *Alħadith men fedda wassokut men dhaheb*. (Vassalli, Motti, Aforismi, eċċ. p. 57), li jaqbel xi ftit ukoll ma' dak ta' l-Ingliz li jgħid : *If a word is worth a shekel silence is worth two*.

Aħjini l-lum u oqtolni għada li jaqbel sewwa mal-Ġħarbi ta'

l-Algerija : *Aħjini el-yum wa aqtalni 'aħħda*. (*Proverbes Arabes de l'Algérie*. Ben Cheneb). Hekk uko l-il-qawl. *Aħżeu u ssib li nsibuh fil-Malti u fil-Ġħarbi.*

Il-qwiel nistgħu ngħidu ji huma l-għerf tan-nazzjonijiet im-fisser fi ftit kliem; huma jfissru wkoll il-karattru, id-drawwiet, il-moħħi ta' ku'l poplu ġewwa pajiż. U toħodhom kollha flim-kien, huma l-ġabtra tal-fehmiet u sentimenti tal-ġnus tad-dinja kollha, li meta tiflhom mill-qiegħi issibhom jaqblu fis-sens iż-żda jvarjaw fis-sura. Għalhekk jagħmlu sehem ukoll mil-letteratura popolari tal-Lsien, u r-rabta tagħħhom mal-lsien insibuha mhux biss fil-ħsieb iż-żda fil-bini u kliem li jaqbel ma' qwieļ li minnhom maż-żmien. Ihsien ikun issellef minn ieħor. Kif rajna meta nqiegħdu, għalhekk, fuq il-keffha tal-miżien dik li hi frażjologija u qwiel, insibu li dawn fil-Lsien Malti jagħilbu lil dawk li twieldu mal-ġħażex ma' tul l-ahħar disa' mitt sena ta' ħajtu biddel kemm-il libsa fuq il-fasla ta' l-ħibsna Ewropej ta' ġnus li magħħom kellu

x'jaqsam ghal dak li huma drawwiet, kummerċ, gherf u religjon, fil-waqt li nfatam minn dawk ta' nisel semitiku, l-iktar f'dak li huma drawwiet u religjon li jagħmiu mill-ħajja psikoloġika tal-poplu.

U hawn jixraq niftaħ daqsxejn ta' parentesi biex infisser qabel xejn fuq in-nisel ta' xi kliem li ma jaqbex ma' dawk tad-drawwiet reliġjuži tagħna tal-lum.

Għalhekk irrid qabel xejn ngħid illi n-nisel tal-kelma mhux dejjem tista' tieħdu minn fuq id-drawwiet tal-lum. iżda mill-ġajja tal-kelma marbutin mal-ġħamlu etimoloġika ta' l-istess kelma. Fuq hekk tgħallat sahansitra l-istess Gesenius (*Versuch über die maltesische Sprache*, eċċ. p. 65) li deherlu li l-kelma maltija *randan* iktarx setgħet tnisslet miż-żel kelma *quarantena* billi ma satax iqabbilha mad-drawwiet reliġjuži tal-mawmettani u ma sabx il-kelma tal-knisja latina li taqbel magħha. Id-drawwiet reliġjuži tal-Knisja latina f'Malta mhux dejjem wassluna biex nagħtu n-nisel tal-kejma skond ma jroddu l-prinċipji tal-filologija tal-lum.

Il-Knisja Nisranija Kattolika ta' Malta jidher li qabel il-waqgħha ta' l-Imperu Biżżeantin kienet tagħmel mal-Knisja tal-Lvant u għalhekk id-drawwiet reliġjuži kienu jimxu ma' dawk tal-Knisja Biżżeantina. Is-Surjani, fosthom il-Maroniti, barra minn kliem grieg issel fuq wkoll xi kliem biex ifissru d-drawwiet tal-Knisja Nisranija, kliem li xixerred fost l-Insara ta' l-Eğġitt u ta' l-Abbißsija (Koptin), kif ukoll fostna. Biċċa minn dan il-kliem maż-żmien inxtorob minn kliem ieħor taljan jew sqalli li daħħal mad-drawwiet tal-Knisja latina.

Għalhekk fost il-kliem Għarbi-Surjan insibu l-kelmei : *Għammed, magħmudija, quddes, quddiesa, qarr, qarben, tewba; qassis, sawm, ġenna, rbin.* Fost il-kliem tal-Btajje! *Għid il-Kbir,* (mehuda mill-btala ta' Bajrau fost il-Misilmin), *Għid ir-Rmied, ir-Randan,* (id-disa' fost ix-xhur tas-suwm qalb il-Ġħarrab), *il-Ġimgħa l-Kbira, Ghid il-Hamsin, il-Milied.* Il-kelma *Dejr* li tħisser kunkvent insibuha fl-isem ta' post imsejjah l-Abbatija *tad-Dejr* fejn jidher illi l-kelma *abbatija* daħlet flokha biex tħisser l-istess kelma. Fost il-kliem grieg, għandna : *Lapsi* (analepsis), u *Miru* l-ntilfet u flokha daħlet il-kelma *Grizma.* Il-kelmei *isqof u knisja* għalkemm imnisslin mill-Grieg ḥadniehom mill-Ġharbi tas-Surjana. Flok il-kelma : *xbin* (*xbint* femminil) daħlet l-oħra ta' *parrinu.* Sal-1600 il-Maltin, skond ma jgħid il-na Magri fil-*Hierilexicon* il-kelma *miru* kienet f'halq il-Maltin.

Flok il-kelma *tewba* dlonk tisma' l-oħra ta' *penitenza*. Il-kelma *għexur*, li fil-Għarbi tfisser id-deċmi tal-Quran, infissruha wkoll bil-kelma ġidida ta' deċmi.

Jidher illi d-drawwiet qodina reliġjuži hawn Malta tbiddlu u hadu x-xeħta latina mis-sena -1154 taħbi Papa Adrijanu IV meta l-Episkopat ta' Malta sar Suffraganu tad-Đeoċesi ta' Palermu u bdiex tidħol bil-mod il-mod it-terminoloġija reliġjuža sqallija. Iżda xi drawwiet reliġjuži baqgħu hawnhekk għal zmien twil u ma daẘn xi kliem grieg sas-sejk Sittax. Sal-1575 il-magħmu-dija tat-trabi kienet għadha ssir bit-tagħidis fil-fonti. Jaħsbu li mar-Rodjotti tal-Knisja Griega li dahlu ma' l-Ordn ta' San Ġwann xi drawwiet tal-knisja griega kienu ddeffi wkoll u thalltu ma' tagħna.

Jekk wieħed, barra mill-frażjologija u müsl-qwiel ta' xeħta ewropea, joqgħod igħarbej u jagħżel it-terminoloġija Maltija saffja minn dik barranija li daħlet fil-Malti u thalltet miegħu ma' tul id-disa' mitt sena ta' l-ahħar. għandna nsibu illi n-naqal ta' qiegħi il-gharbiel ma tistax issejjah lu l-iskart tal-Malti, iżda dik il-hmira ġidida li biha l-lum hu magħġun u misjur bħala haġa shiħha l-Isien Malti tal-lum.

Haġ-oħra li turina biex ngħid hekk l-ewropizzazzjoni ta' biċċa mill-vokabbularju tagħna huwa li barra mill-hafna kliem tekniku li żidied fil-Malti mal-progress ta' kull fergħa ta' sengħa u xjenza, għandna lista ta' kliem Malti ta' madwar 1.800 kelma l-ijidlu fl-użu tal-ħajja u bżonnijiet ta' kuljum tal-bniedem illi l-egħruq tagħihom jaqbel ma' kliem taljan, franċiż spanjo', ingliż u grieg.

Meta nħallu barra i-kliem tal-biedja, għodod u xogħol tar-rabba, żrieragh, ħxejjex u siġar, illi sihom ukoll hemm mal-20 fil-mija ta' kliem barrani, insibu li i-kliem tas-sajd, tal-kaċċa, għaż-żafar, eċċi, t'sjir, ħjata, navigazzjon, sengħa ta' mastrudaxxi, ta' haddieda, u bini, pittura, skultura, kostruzzjoni ta' bastimenti, inġinerijsa, mekkaniżmu ta' ingeni tal-niutur, fosthom tas-sew-qañ, huwa l-biċċa l-kbira kollu kliem ta' ilsna ewropej fosthom ukoll dan l-ahħar bosta kliem ingliż ta' l-ingġinerijsa, lokomazjoni, logħob u sports li f'dawn il-ħamsin jew sittin sena ta' l-ahħar qalġħu l-barra għodod u logħob ieħor qadim u l-kliem kollu tagħihom. Fil-Malti, bħalma sejnnejt, daħal ukoll xi kliem komuni franċiż, ingliż, kif ukol spanjol u xi kelma griega wkoll. Fost il-kliem franċiż li l-lum xjeħi fostna ta' min isemni dawn : Sangulozzu (*sans culotte*), argan-plakè (*argent plaque*), surtun

(*surtout*), xantaljuni (*echantillon*), sanfason (*sans façon*), tirabuxon (*tire bouchon*), graxxè (*grande chaîne*) (fil-ballu), ałaxarxè (à la recherchee). Fost il-kliem mexxej inglijż insemmi xi sebħa minn lista ta' dwār 200 kelma: sajdbord (*side board*), gali (*galley*), bejkin pawder (*baking powder*), drajver (*driver*), siment (*cement*), skrun (*screw*), broxk (*brush*), skuna (*schooner*), loket (*locket*), dril (*drill*), sejftipin (*safety pin*) (labra tas-sarwal), dixx (*dish*), kitla (*kettle*), kejk (*cake*), envelopp (*envelope*) u ohrajn.

U biex nagħlaq, biex ngħid hekk, ġewwa gwerniċ ċkejken il-fond ta' dan il-kwadru mżewwaq tal-Luġien Malti tal-lum, niebu wahda mill-irkejjen li fiha tidher wahda mill-ahhar daqqiet ta' pinzell li hija dik tat-terminologija tal-lbies, il-ghaliex din tagħ-tina ħiġel storiku tad-drapp tal-lbies qadim malti mxebbah ma' dak tal-lum b'il-kliem ġdid tiegħu. Id-drappijiet qodma tal-lbies f'Malta kienu wisq fit. Barra mill-fustan (mill-isqalli *fustainu*, bit-faljan, *fustagno*, *frustagno*) xoqqa tat-tajjar, u xaqqaq u drappijiet ta-kotnina, kien hawn u għad hawn (iż-żda mhux hekk qadim) id-drapp tal-lamta għan-nisa. il-każimir, il-kaxiner (sus. mill-Ingliz *cashmere*) u l-plaxx (Ingliz *plush*), il-lankè (Ingliz *nankeen*) u l-bellus, fosthom tal-fiċpa, l-istamina (għall-egħmien), il-musolini u xifonijiet, eċċ. N'eħdu d-drappijiet tal-lum tan-nisa. Bil-modha tal-lum daħlu drappijiet bħalma huma: il-voile franċiż (mil-latin *vellum* trasparenti, tajjar, sus jew ħarir), l-elektrik, lastrakan, i-organdin (*organdie*, xorta ta' musolina trasparenti), il-face-cloth (pannu tal-wiċċi ileqq), fost il-ħaritijiet: il-fossè, il-ħarir inwarè (*moire*, ħarir imġiegħed), it-taffetà (franċiż *taffetas*, taljan, *taffetà*, persjan *taftah*), ig-ġapsilk. Il-crepe de chine, u fost il-bellus: il-velvet u l-velvætin, eċċ. Fost it-tif-siliet ta' dbielet tan-nisa tar-ħaha li dari kienu jkunu iktarx tal-fustan, kien hawn id-dublett geżwira, u fost in-nisa ta' l-ibljet. id-dublett bil-kurkar, il-mant jew mantilja, il-ghonnella li kienet tgħatti l-persuna kollha mir-ras sas-saqajn, tingħalaq b'qafla taħbi il-geddu, b'qafla fuq is-sider, u li maż-żmien qsaret u saret nofsgħonnella. Id-drapp tagħha fost in-nisa kampanjoli kien ikuq tas-suf u xi minn daqqiet tħha kaħla ikkusksata bl-abjad, u fost in-nisa għonja tal-ħarir imberfel bil-bizzilla. Maż-żmien biex ma tit-hassarx id-dafra tar-ras l-egħnienel min-naħha ta' fuq infurrawhom bil-kartun u immuuntawhom bil-ġħadu tal-balieni. Jekk il-lbies qadim ma għadux jidher għax floku daħħal ieħor, l-ghonnella baq-ghet tgħix u tiżżeġarġan fost l-egħdewwa tagħha, u la qatilha l-kap-

pell tan-nisa u l-anqas il-berrette tax-xebbiet tal-lum. Hekk ukoll xi kliem fil-Malti li mieghu thallat il-għid.

Għal dak li hu tifsilijiet tal-lbiesi tar-rġiel biżżejjed wieħed isemmni kif fost in-nies għonja, il-lum mill-kapott u ġustakor morna għar-roveroll (Ingliz *overall*), mis-surtun għal bakkaljawa, u mir-redingote għal cutaway u ghalli-smocking jacket.

Jekk mid-dizzjunarju tagħna nneħħlu dan il-kliem, aħna nkunu qiegħdin innaqqsu minn dan il-kwadru waħda mill-pennel-atturi sbieħ li żejnuh, aħseb u ara jekk barra minn dan innaqqsu l-kliem i-eħor modern li huwa f'lsienna biex infissru l-ħsiebiet tagħna ta' kuljum.

Biex nagħtikom ħjiel tal-ħtiega kbira li fiha ninsabu l-lum li ngħożżu dak il-kliem barrani li bih qiegħdin inqdew biex nibnu u nżejnu l-ħsieb, biżżejjed nghidilkom illi kieku l-lum flok in-newl ta' zmien ilu, u xi ftit tal-lum, tidħol il-makna tad-drappijiet u x-xaqaq, jiġi dak li ġara fil-meżzi tat-trasport ta' l-art u l-baħar meta mal-mekkaniżmu l-għid, għodod u ingenji ġoddha kellha tidħol it-terminoloġija ġidida tagħhom. Dik tan-new! ma tkunx biżżejjed biex wieħed jinqeda biha għat-terminoloġija teknika ta' mekkaniżmi u għodod ġoddha. Hekk ġara f'kull sengħa ġidida li daħlet fostna. Il-kliem li daħal huwa kliem barrani, kliem illi l-lum jagħmel sehem minn biċċa sewwa tad-dizzjunarju tal-Malti.

It-tiżwiq bi kliem ieħor barrani nsibuh, kif tafu, f'ħafna ilsna oħra li maż-żmien kellhom jissellfu minn għand oħrajn biex jixmxu mal-progress. Dan it-tiżwiq sar skond ma trodd il-fonetika u l-morfoloġija tal-Isien li jissellef. L-aktar haġa li iktarx tistona fit-tiżwiq tal-Malti ma' l-ilsna barranija, fosthom indo-europej, jew aħjar ma' dawk tal-fergħha romanza li biha hu miżgħud il-Malti tal-lum, hija dik li fil-waqt li i-Malti huwa ta' fond semitiku l-oħrajn li magħħom thallat huma ta' nisel Arjan, u dan in-nuqqas ta' taqbil fil-ġħamla u fil-lewn għandha minn dik l-oħra ta' l-istil moresk fl-iskoltura mħallta mal-korintjan. Fuq hekk, għandna nistqarru, il-Malti ma għandux il-vantaġġi ta' ilsna oħra li jistgħu jissellfu minn għand oħrajn ta' l-istess razza tagħhom, iżda jkollu jieħu minn għand ilsna li mhumiex qaribu u li anqas ma għandhom ebda rabta miegħu fin-nisel bħalma għandu mal-Għarbi, ilsien li hu għani biżżejjed minn kliem qadim, iżda fqir minn dak il-kliem li jfisser ħwejjeg moderni tal-progress li aħma fi l-lum. Iżda kif l-Għarbi seta' jitħallat mal-Grieg b'mod li l-lum ma jintgħaż lu minn xulxin, f'dik li hi nomenklatura ta' xjenzi naturali, hekk ukoll jista' l-Malti ma' l-ilsna ewropej li

d-demm u d-drawwiet ta' min jitkeilem bihom jaqblu ma' dawk tal-Maltin iżjed mieli l-Maltin taqbel ma' dawk ta' :azez illi lsien-hom huwa ta' l-istess nisel tal-Malti; u jekk hu tassew illi t-tahlit ta' nisel fir-razez ta' siġar u animali jagħti frott iżjed b'sahħtu, hekk nittamaw li jiġri f'lsienna bit-tahlit ta' denum ġdid.

Inkunu qegħdin imorru kontra l-mewgħa tal-progress morali u materjali taħ-ħajja ta' art twelidna jekk biex inżommu mohħha u qalbna marbutin ma' l-ifdalijiet ta' elfejn sena ilu aħna nfittxu li l-Isien malti nżommuh imsoffi minn kull kelma barranija.

Ta' min jagħder il-ġħada, xejn ta' min ifaħħarha, ta' xi kit-tieba tal-Malti li bi ħsara tal-kitba maltija qegħdin iniss lu u joħol-qu kliem ġdid (xi mindaqqiet, u saħansitra, kontra l-forma grammatikali tal-kelma) minn għeruq ta' verbi qodma, u b'hekk ikiddu l-istil mexxej tal-letteratura tal-Isien Malti.

Il-Isien Malti, kif inhu l-lum għandna nqisuh bħal dak il-bini qadim li minn seklu għall-ieħor, minn saltna għall-oħra, tbiddel, issewwa, iżżejjen skond il-bixra tad-disinn u tnaqqix taż-żminnijiet. Huwa għadu wieqaf fuq sisien qodma u shaħ li huma dawk tal-Isien Semitiku, hekk shaħ li qajla setgħu jċaql-quhom l-aqwà theżhiżiet fit-taqlib tal-ġraja u mewgħiet qawwija ta' razez ġodda. Il-ġebel li tmermer fil-wiċċ, il-linji ewlenin ta' tnaqqix lixx u mqit dlonk tarah tbiddel b'ġebel ġdid u lill-bini tah bixra li taqbel ma' dik taż-żmien li aħna fi, fil-waqt li ma halliħx jaqa'. It-tibdil li sar f'dan il-bini b'ġebel ġdid, bi tnaqqix u tiżżejjen fuq is-sengħha tal-hun huma l-kliem ġdid, in-neologismi, il-frażiżiet ġodda b'dak kol'u li tnissel mid-drawwiet ġodda li daħlu minn mijiet ta' snin 'l hawn; huma dawn li biddlu l-qoxxa tal-libsa qadima tal-Malti li kienet ghoddha therriet u waqghet iċċejjeċ; dawn l-irraqja' ġodda, biex insejħulhom hekk, taw lill-Isien Malti dik is-sura u ħajja shiħa u qawwija li bihom nittamaw li intom, ulied Malta, żgħażaqgħi li għadkom kif irfistu l-għatba ta' din id-Dar ta' Għerf Għoli u li kontu l-ewwel nies li ftaħtu l-Bieb tat-Tagħlim għol li ta' l-Istudi tal-Malti taħt it-tmexxija tajba u għaqlja taż-żagħżugħ Professur tagħkom, President tal-Ġħaqda Universitarja tal-Malti, f'din id-Dar fejn minn mindu mitt sena ilu u fuqhom Vassalli kien l-ewwel darba għallem il-Grammatika Maltija, intom, nittamaw, għad tibnu letteratura maltija li biha jinfeda l-ġieħ ta' l-Isien u hekk Isimna jitnaddaf minn għajnej li bħi kien kasbru il-ġenerazzjoniċi ta' qabilna u dawk li l-lum lill-Malti jistmelluh bħala biċċa għoddha qadima li, kif iridu jgħidu, ma tiswa għalxejn klief biex tħammrilna wiċċena fost l-Isna oħra, b'letteratura ħajja u moderna.